https://doi.org/10.30546/114578.2026.3010.107

İSLAM MƏDƏNIYYƏTİNİN TÜRK SİVİLİZASİYASINA TƏSİRİ

Baxış Ələsgərov
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ağcabədi filialı
https://ORCID.org/0009-0001-7680-2654
elesgerovbaxis65@gmail.com

Xülasə

VII-VIII əsrlərdən başlayaraq türk xalqlarının İslam dini ilə tanışlığı yalnız dini inancın dəyişməsi ilə məhdudlaşmamış, eyni zamanda sosial quruluşun, hüquqi münasibətlərin, siyasi idarəetmənin, elm və təhsil sisteminin, mədəni-estetik dəyərlərin yenidən təşəkkül tapmasına səbəb olmuşdur. İslam mədəniyyəti türk dünyasında vahid mənəvi platforma yaradaraq müxtəlif tayfa və boyların ümumi ideoloji çərçivədə birləşməsini təmin etmişdir.

Məqalədə həmçinin türk-İslam sintezinin tarixi mərhələləri, Qaraxanlılar, Səlcuqlar və Osmanlılar dövründə bu sintezin dövlətçilik modelinə təsiri təhlil olunur. İslam hüququnun (şəriətin) türk adət hüququ (törə) ilə uzlaşdırılması nəticəsində çevik və davamlı idarəetmə mexanizmi formalaşmışdır. Elm və təhsil sahəsində mədrəsələrin yaranması, alim və mütəfəkkirlərin yetişməsi türk sivilizasiyasının intellektual potensialını əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Fərabi, Biruni, İbn Sina kimi alimlərin fəaliyyəti bu prosesin parlaq nümunəsidir.

İslam mədəniyyətinin təsiri ilə türk dili ərəb-fars dilləri ilə qarşılıqlı zənginləşmə prosesinə daxil olmuş, yazılı ədəbiyyat və elmi terminologiya inkişaf etmişdir. Memarlıq, incəsənət və şəhərsalma sahəsində məscidlər, mədrəsələr, karvansaralar və türbələr türk-İslam estetik dünyagörüşünün daşıyıcısına çevrilmişdir. Eyni zamanda sufizm və təsəvvüf türk xalq mədəniyyətində mənəvi dərinlik, humanizm və əxlaqi kamillik ideyalarını gücləndirmişdir.

Açar sözlər: İslam mədəniyyəti, türk sivilizasiyası, türk-İslam sintezi, dövlətçilik, elm və təhsil, mədəni irs, təsəvvüf.

THE INFLUENCE OF ISLAMIC CULTURE ON TURKIC CIVILIZATION

Bakhish Alasgarov
Aghjabadi branch of Azerbaijan State Pedagogical University

Abstract

Beginning from the 7th-8th centuries, the encounter of Turkic peoples with Islam was not limited merely to a change in religious belief; it also led to the reformation of social structures, legal relations, political governance, systems of science and education, and cultural–aesthetic values. Islamic culture created a unified spiritual platform within the Turkic world, enabling the integration of various tribes and clans within a common ideological framework.

As a result of the harmonization of Islamic law (Sharia) with Turkic customary law (töre), a flexible and sustainable system of governance was formed. The establishment of madrasas and the emergence of scholars and thinkers significantly enhanced the intellectual potential of Turkic civilization. The scholarly activities of figures such as al-Farabi, al-Biruni, and Ibn Sina represent vivid examples of this process.

Under the influence of Islamic culture, the Turkic language entered a process of mutual enrichment with Arabic and Persian, leading to the development of written literature and scientific terminology. In the fields of architecture, art, and urban planning, mosques, madrasas, caravanserais, and mausoleums became carriers of the Turkic-Islamic aesthetic worldview. At the same time, Sufism and mysticism strengthened ideas of spiritual depth, humanism, and moral perfection within Turkic folk culture.

Key words: Islamic culture, Turkic civilization, Turkic-Islamic synthesis, statehood, science and education, cultural heritage, Sufism.

ВЛИЯНИЕ ИСЛАМСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА ТЮРКСКУЮ ЦИВИЛИЗАЦИЮ

Бахыш Алескеров
Агджабединский филиал Азербайджанского государственного педагогического университета

Начиная с VII-VIII веков, знакомство тюркских народов с исламом не ограничивалось лишь изменением религиозных убеждений, но также способствовало преобразованию социальной структуры, правовых отношений, системы политического управления, науки и образования, а

также культурно-эстетических ценностей. Исламская культура, сформировав единую духовную платформу в тюркском мире, обеспечила объединение различных племён и родов в рамках общей идеологической системы.

В результате согласования исламского права (шариата) с тюркским обычным правом (тёре) была сформирована гибкая и устойчивая система управления. Возникновение медресе, а также становление учёных и мыслителей значительно повысили интеллектуальный потенциал тюркской цивилизации. Деятельность таких учёных, как аль-Фараби, аль-Бируни и Ибн Сина, является ярким подтверждением данного процесса.

Под воздействием исламской культуры тюркский язык вступил в процесс взаимного обогащения с арабским и персидским языками, что способствовало развитию письменной литературы и научной терминологии. В архитектуре, искусстве и градостроительстве мечети, медресе, караван-сараи и мавзолеи стали носителями тюркско-исламского эстетического мировоззрения. Одновременно суфизм и мистицизм усилили идеи духовной глубины, гуманизма и нравственного совершенства в тюркской народной культуре.

Ключевые слова: исламская культура, тюркская цивилизация, тюркско-исламский синтез, государственность, наука и образование, культурное наследие, суфизм.

Giriş

İslam mədəniyyətinin türk sivilizasiyasına təsiri mövzusu tarix, mədəniyyətşünaslıq və sivilizasiya nəzəriyyəsi baxımından xüsusi elmi əhəmiyyətə malikdir. Türk xalqlarının VII–X əsrlər arasında İslamı qəbul etməsi "təkcə dini transformasiya deyil, həm də dərin sosial, hüquqi, siyasi və mədəni dəyişikliklərə yol açmış kompleks sivilizasiya prosesidir" [Aydın, 2014:41]. Bu proses nəticəsində türk dünyası yeni mənəvi dəyərlər sistemi qazanmış, mövcud etnik-mədəni ənənələr isə İslamın universal prinsipləri ilə sintez olunaraq yeni keyfiyyət mərhələsinə yüksəlmişdir.

İslam mədəniyyəti türk sivilizasiyasına vahid ideoloji platforma təqdim etməklə yanaşı, onu "Yaxın Şərq, Orta Şərq və Aralıq dənizi mədəniyyət arealı ilə sıx inteqrasiya etmişdir" [Əliyev, 210:28]. Bu inteqrasiya nəticəsində türk xalqları beynəlxalq ticarət yollarında, elmi-intellektual mərkəzlərdə və siyasi proseslərdə fəal iştirak etmiş, sivilizasion miqyasda tanınmışdır. Xüsusilə elm, fəlsəfə, hüquq və dövlət idarəçiliyi sahələrində İslam mədəniyyətinin təsiri türk siyasi düşüncəsinin və idarəetmə modelinin formalaşmasında həlledici rol oynamışdır.

Məqsədim İslam mədəniyyətinin türk sivilizasiyasına təsirini tarixi ardıcıllıq və tematik yanaşma əsasında təhlil etmək, bu təsirin mahiyyətini türk-İslam sintezi kontekstində elmi əsaslarla ortaya qoymaqdır. Bu baxımdan tədqiqatda İslamdan əvvəlki türk mədəni mühitinin xüsusiyyətləri, İslamın qəbulundan sonra baş verən dəyişikliklər və uzunmüddətli sivilizasiya nəticələri müqayisəli şəkildə araşdırılır.

İslamdan əvvəl türk mədəni mühiti. İslamdan əvvəlki dövrdə türk xalqlarının mədəni həyatı qədim inanclar, sosial təşkilatlanma və köçəri–yarımköçəri həyat tərzi əsasında formalaşmışdır. Bu mərhələdə türk cəmiyyətinin dünyagörüşünün mərkəzində "*tengriçilik (Göy Tanrı inancı) dayanırdı*" [Roux, 2006:38]. Tengriçilik təbiətə hörmət, kainatla harmoniya və insanın kosmik nizam içində məsuliyyət daşıması ideyalarını özündə birləşdirirdi. Göy Tanrı anlayışı ali güc kimi qəbul edilir, lakin eyni zamanda insan iradəsinə və əxlaqi davranışına böyük önəm verilirdi [Roux, 2006:38].

Türk cəmiyyətində sosial münasibətlər "törə" adlanan adət hüququ ilə tənzimlənirdi. "*Törə yalnız hüquqi norma deyil, həm də əxlaqi davranış kodeksi kimi çıxış edirdi*" [Aydın, 2014:41]. Ədalət, bərabərlik, kollektiv məsuliyyət və böyüyə hörmət kimi prinsiplər türk toplumunun əsas sosial dayaqlarını təşkil edirdi. Bu hüquqi-əxlaqi sistem sonradan İslam hüququ ilə qarşılıqlı təsirə girərək çevik və davamlı idarəetmə modelinin yaranmasına zəmin yaratmışdır.

İslamdan əvvəlki türk mədəni mühitində şamanizm mühüm yer tuturdu. Şamanlar yalnız dini ayinləri icra edən şəxslər deyil, həm də cəmiyyətin mənəvi liderləri, təbibləri və bilik daşıyıcıları hesab olunurdu. Şamanizm türk mədəniyyətində sözün, musiqinin və ritualların müqəddəs məna daşımasına səbəb olmuş, bu xüsusiyyətlər sonradan sufizm və təsəvvüf ənənələri ilə müəyyən oxşarlıqlar göstərmişdir.

Eyni zamanda, İslamdan əvvəlki dövrdə türk xalqları zəngin şifahi ədəbiyyata malik idi. Dastanlar, miflər və qəhrəmanlıq rəvayətləri türk etnik yaddaşının qorunmasında mühüm rol oynamışdır. "Alp" tipi ideal insan modelini formalaşdıraraq igidlik, sədaqət və ədalət anlayışlarını ön plana çıxarmışdır. Bu mədəni irs İslamın qəbulundan sonra dini-əxlaqi motivlərlə zənginləşərək yeni ədəbi və ideoloji formalar qazanmışdır" [Golden, 2011:52].

Beləliklə, İslamdan əvvəlki türk mədəni mühiti zəngin mənəvi və sosial dəyərlər sisteminə malik olmuş, bu sistem İslam mədəniyyətinin qəbulu üçün münbit zəmin yaratmışdır. Məhz bu səbəbdən türk-İslam sintezi təbii və mərhələli xarakter daşımışdır.

İslamın türk dünyasında yayılması. İslamın türk dünyasında yayılması uzunmüddətli, mərhələli və əsasən təbii-tarixi proses olmuşdur. Bu proses "*zorakı dini təbliğatdan daha çox siyasi, iqtisadi və mədəni amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində reallaşmışdır*" [Golden, 2011:87]. VII əsrin ortalarından etibarən ərəb xilafətinin Orta Asiya istiqamətində genişlənməsi türk xalqları ilə müsəlman dünyası arasında ilk intensiv təmasların yaranmasına səbəb olmuşdur. Lakin İslamın türk cəmiyyətində kök salması əsasən VIII-X əsrlərə təsadüf edir.

İslamın yayılmasında ticarət yolları xüsusi rol oynamışdır. İpək yolu üzərində yerləşən türk şəhərləri – Buxara, Səmərqənd, Kaşğar kimi mərkəzlər yalnız iqtisadi deyil, həm də dini-mədəni mübadilə məkanları olmuşdur. "*Müsəlman tacirlər və alimlər vasitəsilə İslamın əxlaqi prinsipləri, sosial ədalət ideyası və hüquqi normaları türk cəmiyyətində maraq doğurmuş, yerli əhali tərəfindən mərhələli şəkildə qəbul edilmişdir"* [Əliyev, 2010:28].

Türk aristokratiyasının və hakim zümrənin İslamı qəbul etməsi prosesin sürətlənməsində mühüm rol oynamışdır. Xüsusilə Qaraxanlılar dövlətinin İslamı rəsmi din elan etməsi türk tarixində dönüş nöqtəsi hesab olunur. "*Bu hadisə İslamın yalnız fərdi inanc səviyyəsində deyil, həm də dövlət ideologiyası kimi formalaşmasına şərait yaratmışdır"* [İnalcık, 2009:33].

İslamın türk dünyasında qəbulunu asanlaşdıran əsas amillərdən biri onun əvvəlki türk dünyagörüşü ilə ideya yaxınlığı idi. "*Təkallahlılıq, ədalət anlayışı, ictimai məsuliyyət və əxlaqi davranış prinsipləri tengriçilik və törə sistemi ilə müəyyən paralellər təşkil edirdi. Bu oxşarlıqlar nəticəsində İslam türk mədəniyyətinə yad element kimi deyil, mövcud dəyərləri tamamlayan mənəvi sistem kimi qavranılmışdır"* [Roux, 2006:61].

Bununla yanaşı, təsəvvüf və sufi təriqətləri İslamın türk kütlələri arasında yayılmasında xüsusi rol oynamışdır. Sufi şeyxləri və dərvişlər sadə xalqla ünsiyyət quraraq dini dəyərləri xalqın dilinə və düşüncə tərzinə uyğun şəkildə təqdim etmişlər. Əhməd Yəsəvi məktəbi bu baxımdan türk-İslam mənəviyyatının formalaşmasında mühüm mərhələ hesab olunur.

Beləliklə, İslamın türk dünyasında yayılması zorakı deyil, tədrici və mədəni uyğunlaşma əsasında baş vermiş, nəticədə türk sivilizasiyası İslam mədəniyyətinin aparıcı daşıyıcılarından birinə çevrilmişdir.

Türk-İslam dövlətçilik ənənəsi türk siyasi təfəkkürü ilə İslam siyasi-hüquqi prinsiplərinin sintezi nəticəsində formalaşmış mürəkkəb və davamlı idarəetmə modelidir. Türk xalqlarında dövlət anlayışı İslamdan əvvəl də mühüm yer tutmuş, xaqanlıq və xanlıq sistemi əsasında mərkəzləşmiş hakimiyyət modeli mövcud olmuşdur. İslamın qəbulu ilə bu ənənə yeni ideoloji və hüquqi

məzmun qazanmış, dövlət idarəçiliyi dini-mənəvi legitimliklə möhkəmləndirilmişdir.

Qaraxanlılar dövləti türk tarixində "*İslamı rəsmi dövlət ideologiyasına çevirən ilk siyasi qurum kimi türk-İslam dövlətçilik modelinin əsasını qoymuşdur*" [İnalcık, 2009:47]. Bu dövrdə hökmdar həm siyasi lider, həm də İslam dəyərlərinin qoruyucusu kimi çıxış etmişdir. Daha sonrakı mərhələdə Səlcuqlar bu modeli inkişaf etdirərək güclü mərkəzi idarəetmə sistemi qurmuş, xilafət institutu ilə siyasi əməkdaşlıq yolu seçmişlər. Səlcuq sultanları xəlifənin dini nüfuzunu tanımaqla yanaşı, faktiki siyasi hakimiyyəti öz əllərində cəmləşdirmişlər.

Osmanlı dövləti isə türk-İslam dövlətçilik ənənəsinin ən kamil nümunəsi hesab olunur. "*Osmanlı idarəçilik sistemi həm şəriətə, həm də türk dövlətçilik təcrübəsinə əsaslanmışdır*" [İnalcık, 2009:89]. Sultan eyni zamanda xəlifə titulunu da daşımaqla dini və dünyəvi hakimiyyəti birləşdirmişdir. Bu model uzunmüddətli siyasi sabitliyin və çoxmillətli imperiya strukturunun qorunmasında mühüm rol oynamışdır.

Beləliklə, türk-İslam dövlətçilik ənənəsi yalnız idarəetmə mexanizmi deyil, eyni zamanda ədalət, məsuliyyət və ictimai rifah ideyalarına əsaslanan sivilizasion model kimi formalaşmışdır.

İslamın türk sivilizasiyasına təsir göstərdiyi əsas sahələrdən biri hüquq və idarəetmə sistemi olmuşdur. Türk xalqlarında İslamdan əvvəl mövcud olan törə hüququ cəmiyyətin sosial münasibətlərini tənzimləyən əsas norma sistemi idi. İslamın qəbulundan sonra şəriət hüququ törə ilə qarşılıqlı təsirə girərək yeni, daha çevik hüquqi mexanizm formalaşdırmışdır. Bu sintez hüquqi sabitliyin və ictimai ədalətin təmin olunmasında mühüm rol oynamışdır [Aydın, 2014:58].

Şəriət hüququnun tətbiqi türk dövlətlərində qanunvericilik fəaliyyətinin sistemləşməsinə şərait yaratmışdır. Qazılar və müftilər məhkəmə proseslərində əsas hüquqi fiqurlar kimi çıxış etmiş, hüquqi qərarlar Qurani-Kərim, hədislər və fiqh qaydaları əsasında verilmişdir. Bununla yanaşı, yerli adətlərin nəzərə alınması hüquq sisteminin cəmiyyət tərəfindən qəbulunu asanlaşdırmışdır.

"İdarəetmə sahəsində İslamın təsiri etik və mənəvi prinsiplər vasitəsilə özünü göstərmişdir. Hakimiyyət anlayışı ilahi məsuliyyət kimi qəbul olunmuş, ədalət, vicdanlı idarəçilik və xalq qarşısında cavabdehlik əsas meyar sayılmışdır. Bu baxımdan "ədalətli hökmdar" ideyası türk-İslam siyasi düşüncəsinin mərkəzi anlayışına çevrilmişdir [Əliyev, 2010:67].

"*Osmanlı dövründə hüquq və idarəetmədə şəriətlə yanaşı "qanunnamə" sistemi tətbiq olunmuşdur. Qanunnamələr şəriətə zidd olmamaq şərti ilə dövlətin inzibati və maliyyə məsələlərini tənzimləmiş, bu isə hüquqi çevikliyin təmin olunmasına imkan vermişdir*" [Kuban, 2010:102].

Nəticə etibarilə, İslam hüquqi və idarəetmə prinsipləri türk dövlətlərinin uzunömürlü və funksional siyasi sistemlər qurmasına mühüm töhfə vermişdir.

İslam mədəniyyətinin türk sivilizasiyasına təsir göstərdiyi ən mühüm sahələrdən biri elm və təhsil sistemi olmuşdur. İslam dünyasında elm ibadətin tərkib hissəsi kimi qəbul edildiyindən bilik əldə etmək dini və mənəvi borc sayılmışdır. Bu yanaşma türk cəmiyyətində də elmin və alimlərin yüksək ictimai status qazanmasına şərait yaratmışdır. İslamın qəbulundan sonra türk dövlətlərində mədrəsələr əsas təhsil ocaqları kimi fəaliyyət göstərmiş, dini elmlərlə yanaşı riyaziyyat, astronomiya, tibb, fəlsəfə və tarix kimi dünyəvi elmlər də tədris olunmuşdur.

"Xüsusilə Qaraxanlılar və Səlcuqlar dövründə mədrəsə sistemi dövlət tərəfindən himayə olunmuş, Nizamülmülk tərəfindən yaradılan Nizamiya mədrəsələri türk-İslam təhsil tarixində mühüm mərhələ təşkil etmişdir. Bu təhsil müəssisələri yalnız bilik ötürən mərkəzlər deyil, həm də elmi müzakirələrin və intellektual formalaşmanın əsas platformaları olmuşdur" [İnalcık, 2009:61].

"*Türk-İslam elmi mühitində yetişən alimlər dünya elminin inkişafına mühüm töhfələr vermişlər. Əl-Fərabi fəlsəfə və məntiq sahəsində, Əl-Biruni astronomiya və coğrafiyada, İbn Sina isə tibb və fəlsəfədə universal elmi irs yaratmışdır. Bu alimlərin fəaliyyəti türk sivilizasiyasının İslam elmi mədəniyyəti çərçivəsində qlobal əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir"* [Golden, 2011:142].

Beləliklə, İslam mədəniyyəti türk sivilizasiyasında elmi düşüncənin sistemli şəkildə inkişafını təmin etmiş, bilik və maarifçiliyi cəmiyyətin əsas dəyərinə çevirmişdir.

"İslam mədəniyyətinin təsiri ilə türk dili və ədəbiyyatı yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Ərəb və fars dilləri ilə intensiv təmas nəticəsində türk dili zəngin terminoloji bazaya malik olmuş, xüsusilə dini, elmi və fəlsəfi anlayışların ifadəsində yeni leksik imkanlar qazanmışdır. Bununla yanaşı, türk dili öz struktur və ifadə xüsusiyyətlərini qoruyaraq İslam mədəniyyətinin daşıyıcısına çevrilmişdir" [Kaşğari, 2006:21].

"Yazılı türk ədəbiyyatının formalaşmasında İslam mədəniyyəti həlledici rol oynamışdır" [Roux, 2006:75]. Yusif Balasaqunlunun "Qutadğu Bilig" əsəri İslam əxlaqı ilə türk dövlətçilik ideyalarının sintezini əks etdirən ilk klassik nümunələrdəndir. Mahmud Kaşğarinin "Divan-lüğət-it-türk" əsəri isə türk dilinin elmi əsaslandırılması baxımından mühüm mənbədir

Sonrakı dövrlərdə Əhməd Yəsəvi, Nizami Gəncəvi, Yunus Əmrə kimi mütəfəkkir və şairlər İslam-humanist ideyalarını türk poetik düşüncəsi ilə uzlaşdırmış, ədəbiyyatı mənəvi kamillik vasitəsinə çevirmişlər. "*Beləliklə, türk-İslam ədəbiyyatı həm milli, həm də ümumbəşəri dəyərləri birləşdirən zəngin mədəni irs formalaşdırmışdır"* [Əliyev, 2010:92].

İslam mədəniyyəti türk memarlıq və incəsənətində yeni estetik və funksional prinsiplərin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Məscidlər, mədrəsələr, türbələr, karvansaralar və hamamlar türk-İslam şəhər mədəniyyətinin əsas elementlərinə çevrilmişdir. "*Bu memarlıq nümunələrində sadəlik, simmetriya və mənəvi dərinlik əsas estetik meyarlar kimi ön plana çıxmışdır*" [Kuban, 2010:58].

Səlcuq memarlığında monumental üslub, daş oyma sənəti və həndəsi ornamentlər xüsusi yer tutmuşdur. Osmanlı memarlığı isə Bizans memarlıq ənənələri ilə İslam estetik prinsiplərinin sintezini yaradaraq klassik üslub formalaşdırmışdır. "*Memar Sinan yaradıcılığı türk-İslam memarlığının zirvə nöqtəsi hesab olunur*" [İnalcık, 2009:114].

İncəsənət sahəsində miniatür, xəttatlıq, keramika və xalçaçılıq kimi sahələr inkişaf etmişdir. "*Xəttatlıq Qurani-Kərimin estetik təqdimatı ilə bağlı olaraq xüsusi dəyər qazanmış, sözün vizual sənətə çevrilməsini təmin etmişdir. Türk xalçaçılığı isə həm gündəlik həyatın, həm də dini-simvolik düşüncənin bədii ifadəsinə çevrilmişdir*" [Aydın, 2014:133].

Beləliklə, memarlıq və incəsənət sahəsində İslam mədəniyyəti türk sivilizasiyasının estetik dünyagörüşünü formalaşdırmış və onu dünya mədəni irsinin mühüm tərkib hissəsinə çevirmişdir.

İslam mədəniyyətinin türk sivilizasiyasına təsirinin ən dərin və uzunömürlü sahələrindən biri təsəvvüf və mənəvi həyat olmuşdur. *"Təsəvvüf İslamın zahiri qaydaları ilə yanaşı, onun daxili, mənəvi və əxlaqi mahiyyətini ön plana çıxaran düşüncə və həyat tərzidir"* [Əliyev, 2010:108]. Türk xalqlarının İslamdan əvvəlki dünyagörüşündə mövcud olan mənəvi saflıq, təbiətlə harmoniya və kamil insan ideyası təsəvvüf düşüncəsi ilə asanlıqla uzlaşmışdır.

Türk dünyasında təsəvvüfün yayılmasında Əhməd Yəsəvi və onun formalaşdırdığı Yəsəvilik məktəbi xüsusi rol oynamışdır. "Yəsəvilik İslamın əxlaqi prinsiplərini sadə xalq dilində, anlaşılan və praktik formada təqdim edərək İslamın geniş kütlələr tərəfindən mənimsənilməsini təmin etmişdir" [Əliyev,

2010:92]. Bu məktəb sonradan Anadolu və Balkanlar da daxil olmaqla geniş coğrafiyada təsirini göstərmişdir

Səlcuq və Osmanlı dövrlərində Mövlana Cəlaləddin Rumi, Yunus Əmrə, Hacı Bektaş Vəli kimi sufi mütəfəkkirlər türk-İslam mənəviyyatının əsas simalarına çevrilmişdir. "*Onların irsində sevgi, tolerantlıq, insanpərvərlik və mənəvi kamillik ideyaları ön plana çıxmışdır. Bu düşüncə sistemi türk cəmiyyətində dini radikalizmdən uzaq, humanist və balanslı mənəvi mühit formalaşdırmışdır"* [Roux, 2006:119].

Beləliklə, təsəvvüf türk sivilizasiyasında yalnız dini cərəyan deyil, eyni zamanda sosial həmrəylik, mədəni davamlılıq və əxlaqi tərbiyə mexanizmi kimi çıxış etmişdir.

Nəticə/Conclusion

Aparılan araşdırma göstərir ki, İslam mədəniyyəti türk sivilizasiyasının formalaşmasında və inkişafında həlledici rol oynamışdır. "*Türk xalqlarının İslamı qəbul etməsi sadəcə dini dəyişiklik deyil, bütöv bir sivilizasiya modelinin təşəkkülü ilə nəticələnmişdir. İslam mədəniyyəti türk dünyasında dövlətçilik, hüquq, elm, təhsil, dil, ədəbiyyat, memarlıq və mənəvi həyat sahələrində dərin və davamlı transformasiyalar yaratmışdır"* [Golden, 2011: 142].

İslamdan əvvəlki türk mədəni mühitinin zəngin mənəvi və sosial dəyərləri İslam prinsipləri ilə sintez olunaraq türk-İslam sivilizasiyası adlandırılan unikal mədəni model formalaşdırmışdır. "*Bu sintez türk dövlətlərinin uzunömürlü olmasına, çoxmillətli cəmiyyətləri ədalət prinsipi əsasında idarə etməsinə və geniş coğrafiyada mədəni təsir gücü qazanmasına imkan vermişdir*" [Əliyev, 2010: 92].

Nəticə etibarilə, türk-İslam sivilizasiyası yalnız regional hadisə deyil, ümumbəşəri mədəni irsin mühüm tərkib hissəsidir. Onun formalaşdırdığı dəyərlər sistemi bu gün də müasir türk cəmiyyətlərinin sosial-mənəvi inkişafında aktual olaraq qalmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Aydın, M. (2014). İslam hüququ və türk adətləri.– Ankara: TDV. – 320 s.
2. Əliyev, R. (2010).Türk-İslam mədəniyyəti. – Bakı: "Elm". – 256 s.
3. İnalcık, H. (2009). Osmanlı İmparatorluğu: Klasik Dönem (1300-1600). –İstanbul:Yapı Kredi Yayınları. – 480 s.
4. Kaşğari, M. (2006). Divanü Lüğat-it-Türk. – Ankara: TDK. – 512 s.
5. Kuban, D. (2010). Kent Ve Mimarlık Üzerine. – İstanbul Yazıları.YEM Yayın. – 373 s.
6. Roux, J.P. (2015.) Turklerin Tarihi. – İstanbul: Kabalcı Yayinevi. – 599 s.

7. Golden, P. (2011). Central Asia in World History. – Oxford: OUP. – 178 s.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub *28.01.2026*
Düzəlişə göndərilib *01.02.2026*
Qəbul edilib *09.02.2026*
Nəşrə töviyə edib *Piralı Əliyev*
pedaqogika elmləri doktoru, professor